

۱۳۹۶
کتابخانه
به نام خدا

آموزه‌ی رفتار نیک

بررسی زبان‌شناختی متن ختنی بدره‌چریادشنا

تألیف

فریبا سکیبا

۱۳۹۶

۱۳۹۶

سرشناسه	: شکیبا، فهیمه، ۱۳۶۶-
عنوان قراردادی	: بدره چریادشنا فارسی
عنوان و نام پدیدآور	: آموزه‌ی رفتار نیک: (بررسی زبانشناختی متن ختنی بدره چریادشنا) / تألیف فهیمه شکیبا.
مشخصات نشر	: تهران: نشر سمیرا، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	: ۲۱۲ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۸۹۵۵-۹۵-۸
وضعیت فهرست نویسی	: فیپا
موضوع	: یادداشت : واژه نامه.
موضوع	: یادداشت : کتابنامه.
موضوع	: زبان ختنی-- متن ها
موضوع	: Khotanese Language--Texts
موضوع	: ادبیات بودایی ختنی
موضوع	: Buddhist Literature, Khotanese
موضوع	: زبان ختنی
موضوع	: Khotanese Language
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۶ س ۴۵ ب / PIR۲۴۶۲
رده بندی دیویی	: ۳۰۰ / ۰۰۱
شماره کتابشناسی ملی:	: ۴۷۳۲۱۰۵

آموزه‌ی رفتار نیک: بررسی زبانشناختی متن ختنی بدره چریادشنا

تألیف: فهیمه شکیب

نشر سمیرا

۱۰۰۰ نسخه، چاپ اول، پائیز ۱۳۹۶

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۹۵۵-۹۵-۸

قیمت: ۱۷۰۰۰ تومان

امور اجرائی: میراث کتاب

مرکز فروش: میراث کتاب تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۶۶۳۴۵ و ۰۲۱-۶۶۴۶۶۳۴۸

۵	۱- پیشگفتار.....
۵	۱-۱- اهمیت شناخت زبان‌ها و فرهنگ ایران باستان.....
۶	۱-۲- تأثیر زبان و فرهنگ ختنی در زبان و فرهنگ ایرانی.....
۸	۱-۳- هدف این پژوهش.....
۸	۱-۴- پیشینه‌ی پژوهش.....
۹	۱-۵- روش کار.....
۱۰	۱-۶- نشانه‌ها.....
۱۱	۲- مقدمه.....
۱۱	۲-۱- موقعیت متن.....
۱۲	۲-۲- نام ختن.....
۱۳	۲-۳- زبان ختنی.....
۱۵	۲-۴- خط متون ختنی.....
۱۶	۲-۵- ادبیات ختنی.....
۱۶	۲-۵-۱- متون ادبی.....
۱۸	۲-۵-۲- متون مذهبی.....
۱۹	۲-۶- وزن شعر در ختنی.....
۲۱	۳- بخش یکم: معرفی متن.....
۲۱	۳-۱- سوتره‌ی گندویوهه.....
۲۲	۳-۲- متن بدره‌چری.....
۲۲	۳-۲-۱- تاریخ متن.....
۲۶	۳-۲-۲- شواهد تاریخی- هنری و کتیبه‌ای.....
۲۷	۳-۲-۳- بدره‌چری و گندویوهه- پیوند دو متن.....
۲۹	۳-۲-۴- جتره‌چری، دارنی.....
۳۰	۳-۳- متن ختنی بدره‌چریادشنا.....
۳۳	۴- بخش دوم: متن ختنی و سنسکریت.....
۳۳	۴-۱- الفبای ختنی.....

- ۳۴ ۴-۱-۲- متن ختنی
- ۴۲ ۴-۲-۱- الفبای سنسکریت
- ۴۳ ۴-۲-۲- متن سنسکریت
- ۴۹ ۵- بخش سوم: حرف‌نویسی و ترجمه‌ی فارسی متن ختنی و سنسکریت
- ۹۳ ۶- بخش چهارم: یادداشت‌ها
- ۱۱۷ ۷- بخش پنجم: واژه‌نامه
- ۱۹۷ ۸- کتابنامه

۱- پیشگفتار

۱-۱- اهمیت شناخت زبان‌ها و فرهنگ ایران باستان

شناخت زبان‌ها و فرهنگ ایران باستان نیاز به تجزیه و تحلیل زبان‌های ایرانی و بررسی علمی فرهنگ‌ها دارد. بررسی واژگان و قواعد دستوری زبان‌های ایرانی برای یافتن ویژگی‌های مشترک آن‌ها با زبان‌ها و گویش‌های امروزی بخشی از مطالعات زبانشناسی را تشکیل می‌دهد. تجزیه و تحلیل سبک از این دو گروه پژوهنده را برای شناخت گروه دیگر یاری می‌کند. در این باره نخست باید ساختارهای آوایی و دستوری زبان‌های کهن سپس ارتباط یا اختلاف آن‌ها با زبان‌ها و گویش‌ها بررسی شود.

بنابر طبقه‌بندی علمی زبان‌های ایرانی، زبان ختنی در شمار زبان‌های ایرانی میانه‌ی شرقی جای دارد. در اواخر قرن نوزدهم و آغاز قرن بیستم تعدادی از این زبان مکتوبات زیادی توسط هیئت‌های غربی و ژاپنی در ناحیه‌ی ختن و غایمای هزا بودا، نزدیک دون‌هوانگ^۱، به دست آمد. تاریخ نگارش این آثار عمدتاً از قرن پنجم تا دهم میلادی است. احتمالاً ختنی زبان گروهی از ایرانیان به نام سکاها بوده‌است که حدود قرن دوم پیش از میلاد در منطقه‌ی بلخ، زرنگ (سیستان) و رخج می‌زیستند. سپس قلمروی خود را تا شمال هند گسترش دادند. ختنی‌ها احتمالاً پیش از ۳۰۰ میلادی آیین بودایی را پذیرفتند و در زبان هندی شد. باوجود این پیش از آمدن آیین بودایی عقاید ایران باستان در منطقه مسلط بود. متون بودایی ختن آثار راهبانی عقاید باستانی را به ختن نشان داده‌اند (میرفخرایی ۱۳۸۳: الف: ۱۳-۱۴). از آنجا که ختن‌نویس این دوره پایگاه آیین بودا و به‌ویژه مکتب مهاییانه^۲ شد، تمام ادبیات باقی‌مانده حتی اسناد و مدارک غیرمذهبی محتوای بودایی گرفتند زیرا بیشتر آثار از روی متون

¹ Dunhuang

² Mahāyāna

سنسکریت ترجمه شدند. از این رو بسیاری از واژه‌های هندی وارد زبان ختنی شدند و در بیشتر برگردان‌ها، مترجمان راهکار را در استفاده از وام‌واژه‌ها و اصطلاحات فنی سنسکریت دیدند. تعداد این وام‌واژه‌ها در ختنی نو بیش از ختنی قدیم است زیرا متون ختنی نو چند قرن پس از آشنایی ختنی‌ها با آیین بودا نوشته شده‌اند. روایت‌های ختنی با توجه به وفاداری شطن نسبت به اصل آثار از ترجمه‌های نزدیک به اصل تا تفسیرهای آزاد در نوسان‌اند. متون منظوم نسبت به متون منثور آزادتر ترجمه شده‌اند (میرفخرایی ۱۳۹۴ ف ج ۵: ۵۴۱). یکی از آن‌ها ترجمه‌ی نسبتاً آزاد متن بدیه‌چریادشنا^۳ است که همراه با متن سنسکریت بودایی آن در این رساله بررسی شده‌است. ترجمه نشان می‌دهد هدف مترجم ختنی صرفاً ترجمه‌ی تحت‌اللفظی نبوده‌است. همین امر سبب شده ترجمه گاه متن را بسط دهد.

۱-۲- تأثیر زبان فرهنگ ختنی در زبان و فرهنگ ایرانی

بررسی تطبیقی زبان‌ها و فرهنگ‌های استانی با زبان‌ها و فرهنگ‌های رایج امروزی سبب شناخت همگونی‌های زبانی، همانندسازی‌های کروی و باورهای مشترک سخنگویان این زبان‌ها است. بنابراین با مطالعه‌ی زبان‌ها و فرهنگ‌های کهن و تطبیق آن با زبان‌ها و فرهنگ‌های بازمانده می‌توان ارتباط‌ها و اختلاف‌ها را شناخت و اعاد می‌توان کرد.

نمونه‌ای از پیوستگی فرهنگ هند و ایران باستان را می‌توان در اعتقاد به قانون کرمه دید (نک. بندهای 44r2، 48v1، 52v1، 54r3، 55r4، 56v4 و ی. ۱). سداب بودایی معتقدند نظام طبیعی عالم در نظام اخلاقی جهان بازتاب دارد و هر کردار و گفتار و اندیشه‌ای واکنشی در بر دارد، یعنی وقتی کاری انجام می‌شود، تولید نیرو می‌کند و به تناسب آنکه این کار نیک یا بد باشد، نتیجه‌ی خوب یا بد به بار می‌آورد (میرفخرایی ۱۳۸۳ الف: ۱۳۰). بازمانده‌ای از این اندیشه در شعرهای فارسی نیز دیده می‌شود:

این جهان کوه است و فعل ما ندا / سوی ما آید نداها را صدا

(مولانا، دفتر یکم مثنوی، بیت ۲۱۵)

³ Bhadracaryādeśanā

بدو کوه آن سخن را باز گوید

چو شخصی کو به کوهی راز گوید

(نظامی، خسرو و شیرین)

برای مثال‌های بیشتر نک. میرفخرایی ۱۳۸۶: ۶۹۱-۶۹۷

نمونه‌ی دیگر از این پیوستگی را می‌توان در صفت همه‌آگاهی که به بودا نسبت داده می‌شود یافت (نک. بند 57r1). در این دانش تاری و تیرگی وجود ندارد. دانشی است که با آن می‌توان از آینده و گذشته شناخت پیدا کرد. این دانش در متن‌های فارسی میانه خرد اورمزدی یا خرد همه‌آگاه است که به یاری آن احاطه بر کل امور مادی و معنوی ممکن می‌شود و زوال و سستی در آن راه ندارد. اساس متن‌های ایرانی میانه اورمزد با یاری گرفتن از خرد خود اتفاقات گذشته را می‌بیند و آینده را پیش‌گویی می‌کند. پیش‌گویی رویدادهای پایان جهان که به زردشت گفته می‌شود نیز از همین خرد منشأ می‌یابد.

در این شعر سعدی نیز می‌توان این مفهوم را درک کرد:

یکی پرسید از گم‌کرده فرزند	آه ای روشن گهر پیر خردمند
ز مصرش بوی پیراهن شنیدی	برادر جاه کنعانش ندیدی
بگفت احوال ما برق جهان است	دمی پیدا می‌گردد دم نهان است
گاهی بر طارم اعلا نشینیم	گاهی بر پائین پای خود نبینیم
اگر درویش در حالی بماندی	سر و دست از در عالم برفشاندی

(سعدی، گلستان، در اخلاق درویشان، حکایت دهم)

برای مثال‌های بیشتر نک. میرفخرایی ۱۳۸۴: ۱۲۹-۱۳۳

مورد زبانی مهمی که در ختنی دیده می‌شود وجود فعل مضارع و ماضی درجریان (نک. واژه نامه زیر واژه‌ی āna- و ṣtāna-) است که که جای پای آن با تحولی مختصر در گویش بخارایی (گسترده در محدوده‌ی ترکستان و ساحل رود زرافشان) باقی مانده‌است (نک.

میرفخرایی ۱۳۸۳ ب: ۵-۱۵).

۳-۱- هدف این پژوهش

در پژوهش حاضر هدف اصلی پرداختن به زبان ختنی، به عنوان یکی از مهم‌ترین زبان‌های ایرانی میانه‌ی شرقی است، اما از آنجاکه بدون توجه کردن به متن سنسکریت و آیین بودا این هدف درست برآورده نمی‌شود، متن سنسکریت آن ترجمه شده و مفاهیم بودایی آن محدود ممکن شرح داده شده است. درواقع، با انجام دادن چنین مطالعات و پژوهش‌هایی در زمینه‌ی زبان و فرهنگ ختنی، می‌توان تا حدی به مشترکات فرهنگی ایران و هند باستان نیز پی برد.

۴-۱- پیشینه‌ی پژوهش

در آغاز قرن ۲۰ م. متن بدره‌چری بارها بررسی و مطالعه و چندین بار به زبان‌های سنسکریت، تبتی و چینی ترجمه شده است (برای آگاهی از تحقیقات به زبان ژاپنی نک. یویاما ۱۹۶۷: ۴۹ و اسکودر ۲۰۰۵: ۳۰۳-۴ ی. ۹؛ برای ترجمه‌های تبتی نک. تاتز ۱۹۷۷ و فتون ۲۰۰۲؛ برای ترجمه نسخه‌های چینی نک. کلری ۱۹۹۳: ۱۵۱۱-۱۸). سوشما دوی^۴ نسخه‌های سنسکریت، تبتی و نسخه‌های چینی را با عنوان samantabhadracarya-praṇidānarāja ترجمه کرده است (کلری ۱۹۸۹). واتانابه^۵ (۱۹۱۲)، ایدزومی و سوزوکی^۶ ۱۹۴۹، ویدیا^۷ (۱۹۶۰)، گمیز^۸ (۱۹۶۱)، کلری^۹ (۱۹۹۳)، اسکوپن^۹ (۲۰۰۵)، استو^{۱۰} (۱۹۹۹ و ۲۰۱۰) متن سنسکریت آن را حرف‌نویس و ترجمه کرده‌اند. آسموسن^{۱۱} نیز (۱۹۶۱) متن ختنی آن را به انگلیسی ترجمه کرده است (برای همه‌ی موارد نک. کتابنامه).

یکی از مهم‌ترین منابع در زمینه‌ی اشتقاق واژه‌ها کتاب *Dictionary of Khotanese* یکی از مهم‌ترین منابع در زمینه‌ی اشتقاق واژه‌ها کتاب *Saka* بیللی (۱۹۷۹) است.

^۴ Sushama Devi

^۵ Watanabe

^۶ Idzumi و D.T. Suzuki

^۷ Vaidya

^۸ Gomez

^۹ Schopen

^{۱۰} Osto

^{۱۱} Asmussen

جامع‌ترین کتاب درباره‌ی دستور زبان ختنی *Saka Grammatical Studies* از امریک (۱۹۶۸) است که ماده‌های فعلی با ریشه‌شناسی آن‌ها، صرف فعل، اسم و صفت، پایانه‌های صرف فعل، اسم و صفت در آن آمده‌است.

دو کتاب درآمدی بر زبان ختنی (۱۳۸۳) و اصل خلأ یا تهیگی بنابر آموزه‌ی بودا (۱۳۸۸) به فارسی از مهشید میرفخرایی انتشار یافته‌است.

۵-۱- روش کار

این رساله از یک، چکیده، پیشگفتار، مقدمه و پنج بخش تشکیل شده‌است. در مقدمه، درباره‌ی موقعیت ختن، نام ختن، زبان ختنی، خط به کار رفته برای نوشتن متون ختنی، ادبیات و وزن شعر ختنی، مختصر توضیح داده شده‌است. در بخش یکم، متن سنسکریت بدره‌چری و متن ختنی بدره‌چری را معرفی کرده‌است. در بخش دوم، متن ختنی و سنسکریت آورده شده و در بخش سوم، متن ختنی (پر رنگ) و سنسکریت حرف‌نویسی و به فارسی ترجمه شده‌اند و نکات ریز دستوری و فرهنگی و گاه خوانش‌های مختلف واژه‌ها در زیرنویس آمده‌است. در ترجمه‌ی فارسی متن ختنی، اصل سنسکریت برخی کلمات داده شده و معنی آن‌ها داخل پرانتز آورده شده است. برای بندهای متن ختنی دو نوع شماره گذاری نوشته شده‌است: ۱- شماره‌هایی که بالا و انتهای هر متن آمده‌اند، منتهی ترتیب بندها در متن حاضر است که جمعاً ۶۹ بند شماره‌گذاری شده‌است. در این میان برخی بندها معادل سنسکریت ندارند که در زیرنویس به آن‌ها اشاره شده‌است؛ ۲- شماره‌هایی که کنار هر متن آمده ادامه‌ی شماره‌های نسخه‌ی P3513 کتابخانه‌ی ملی پاریس است که بدره‌چریادشنا از برگ ۴۳ پشت صفحه بیت یک تا برگ ۵۸ روی صفحه بیت یک (43v1 تا 58r1) را شامل می‌شود. در پی‌واژه‌نامه به این نوع شماره‌گذاری ارجاع داده شده‌است. در بخش چهارم، یادداشت‌های مربوط به ترجمه‌ی فارسی متن ختنی و سنسکریت آمده و تا حد امکان مفاهیم اصلی آیین بودا توضیح داده شده‌است. در بخش پنجم، واژه‌نامه، واژه‌های به کار رفته در متن ختنی تجزیه و تحلیل شده و معادل سنسکریت بودایی آن مقابل هر واژه داخل پرانتز داده

شده است. ترتیب واژه‌ها براساس الفبای سنسکریت است. برای ریشه‌شناسی واژه‌ها، سعی شده صورت‌های ایرانی باستان، اوستایی، فارسی باستان، فارسی میانه، پهلوی اشکانی، سغدی و فارسی نو ذکر شود. از آنجا که متن به زبان ختنی نو است صورت ختنی قدیم واژه نیز داده شده است. صفت‌های فاعلی و مفعولی جداگانه آمده و به ریشه‌ی مربوطه ارجاع داده شده‌اند.

۱-۶- نشانه‌ها

ا	اسم	ف. ب.	فارسی باستان
ن	صفت	ف. م.	فارسی میانه
ص. ف.	صفت فاعلی	سغ.	سغدی
ف.	فعل	سغ. ب.	سغدی بودایی
نک.	تذکره کنید به	سغ. م.	سغدی مانوی
B. Skr.	سنسکریت بودایی	ه. ب.	هندی باستان
W	واتانابه نک. سنسکریت	سن.	سنسکریت
Ety.	www.etymonline.com	سب.	سنسکریت بودایی
خ. ق.	ختنی قدیم	ی.	یادداشت

SD (Saka Documents) نک. Emmerick 1971-73

SGS (Saka Gramatical Studies) نک. Emmerick 1968d

SDTV (Saka Documents Text Volume) نک. Emmerick 1995

(Saka Documents Text Volume) SDTV نک. Bailey 1968

SD (Saka Documents) نک. Bailey 1960-67

KT (Khotanese Texts) نک. Bailey 1958

KBT (Khotanese Buddhist Text) نک. Bailey 1951

DKS (Dictionary of Khotan Saka) نک. Bailey 1979

SDTVI (Khotanese Manuscripts from Chinese Turkestan in The British Library) نک. Skjærvø 2002

۲- مقدمه

۲-۱- موقعیت ختن

ختن شهری با عرض جغرافیایی $37^{\circ}06'$ شمالی و طول جغرافیایی $79^{\circ}56'$ شرقی است که در جنوب حوزه‌ی رودخانه‌ی تاریم^{۱۲} در ایالت مستقل شین‌جیان^{۱۳} اویغور^{۱۴} چین قرار دارد. ختن روزگاری یکی از مراکز مشهور آیین و فرهنگ بودا بوده‌است. شهر ختن در ناحیه‌ی جنوبی جاده‌ی باستانی ایریشم در ایالت خودمختار جمهوری خلق چین بوده‌است. مرکز آن شهر اورومچی^{۱۵} واقع در شمال صحرای تاکلاماکان^{۱۶} است. امروزه ختن جمعیتی بالغ بر ۷۰۰۰۰ (با احتساب توابع آن ۱۱۵۵۰۰) نفر دارد.^{۱۷} این شهر به‌لحاظ تاریخی سرزمین مهمی بوده که گویشورانی ایرانی‌زبان در آن سکونت داشته‌اند و به سبب موقعیت نسبی، وسعت سرزمین و فراوانی سنگ یشم مشهور بوده‌است (هولسوی^{۱۸} ۱۹۷۹: ۹۶f).

titus.uni-frankfurt.de/didact/karten/turkstan/turkstg.jpg&imgrefurl

¹² Tarim

¹³ Xinjiang

¹⁴ Uyghur

¹⁵ Ürümqi

¹⁶ Takla Makan

¹⁷ [http:// archnet.org/library/places/one-place-jsp?place_id=9163order-by=titleandshowdescription=1](http://archnet.org/library/places/one-place-jsp?place_id=9163order-by=titleandshowdescription=1)

¹⁸ Hulsewé

۲-۲- نام ختن

مردم بومی را در ختنی قدیم hvatana و سرزمینشان را hvatana-kṣīra (در ختنی نو: hvam-kṣīra) نامیده‌اند. در منابع خروشتی (No. 66I) که در زمان سلطنت «شاه بزرگ ختن، شاه شاهان، فرمانده سپاه، خداوند و یجیته سیمهه» (khotana maharaya) rayatirayahinaza dheva vij'ida simhasya تاریخ‌گذاری شده‌است، نام سرزمین ختن خوانده شده‌است. نام زبان در ختنی قدیم به صورت hvatanau, hvatānu و hvatano در ختنی نو به صورت hvana, hvannau و hvamno آمده‌است. اصطلاح hvatana احتمالاً از hvata- گرفته شده و به «(حکمرانان) خودشان» اشاره دارد. در هندی سرزمین ختن gosi + a خوانده شده‌است که لفظاً «پستان گاوا=زمین» (تبتی sa-nu پستان زمین) معنی می‌دهد. این نام را کوناله^{۱۹} پسر اشوکه^{۲۰}، بنیانگذار افسانه‌ای ختن، برای این سرزمین به کار برده‌است. نام تبتی ختن لی-یول^{۲۱} «سرزمین لی» بوده که معنی واژه‌ی لی نامشخص است. صورت چینی قدیم آن یوتین^{۲۲} از نام‌های قدیمی Hwa(h)den و صورت جدید آن heñian است (نک. که ما^{۲۳} ۱۹۸۵: ۱۰۱-۱۴۰ و امریک^{۲۴} ۱۹۹۲).

از میان سه مسافری که با ۱۲۰ سال فاصله از ختن دیدن کرده‌اند، فاکسیان^{۲۵} توصیف مفصل‌تری درباره‌ی معابد مه‌ایانه و تشریفات بودایی در ختن ارائه کرده‌است (لجه^{۲۶} ۱۸۸۶: ۱۶-۲۰؛ بیل^{۲۷} ۱۸۸۸: ۸-۱۲؛ گیلز^{۲۸} ۱۹۸۶: ۴-۶)، اما اطلاعات تاریخی محدودی درباره‌ی آن دوران در اختیارمان می‌گذارد. سونگ‌یون^{۲۹} یکی از این مسافران (مارس^{۳۰} ۱۹۰۳: ۳۹۵-۷) درباره‌ی

¹⁹ Kuṇāla²⁰ Aśoka²¹ Li-yul²² Yutian²³ Kumamoto²⁴ Emmerick²⁵ Faxian²⁶ Legge²⁷ Beal²⁸ Giles²⁹ Songyun

افسانه‌ی گرویدن شاه ختن به آیین بودا اطلاع می‌دهد و می‌نویسد قدرت هیاطله^{۳۱} در غرب سبب تصرف ختن شد. شان‌زانگ^{۳۲} نیز اطلاعاتی درباره‌ی ختن در اختیارمان می‌گذارد (بیل ۱۸۸۴: II: ۳۰۹-۲۲؛ واترز ۱۹۰۴-۵: ج. ۲: ۲۹۵-۳۰۲). درباره‌ی اشارات او به نام ختن بحث زیادی شده‌است؛ بنابر گفته‌ی او، نام اصلی سرزمین *gostana* بوده‌است، اما مردم محلی آن را هونه^{۳۳} (که نشان‌دهنده‌ی *hvamna*- ختنی نو در برابر صورت *hvatāna*- ختنی قدیم است) می‌خواندند. نام مرسوم یوتین در چینی و صورت‌های شبیه آن غیرمعمول است. در نسخه‌ای از سفرنامه‌ها آمده‌است وزیران پسر اشوکه (حدود ۲۷۲-۲۳۱ ق.م) به هند گریختند و ختن را که زمینش مانند پسران آمده بود بنیان نهادند (پلیو ۱۹۵۹: ۴۰۸-۱۸؛ همبیس ۱۹۸۶: ۳۷).

۲-۳- زبان ختنی

زبان سکایی از جمله زبان‌های ایرانی میانه‌ی شرقی است که به دو گویش تمشقی (گوش شمالی) و ختنی (گوش جنوبی) تقسیم می‌شود. ختنی و تمشقی را می‌توان گویش‌های مختلفی از یک زبان دانست. زبان ختن تنها حدود به ختن نبوده و مناطق وسیع‌تری را شامل می‌شده‌است: از کاشغر تا تمشق واقع در شمال، صحرای تاکلاماکان و از کاشغر تا ختن واقع در جنوب این صحرا. تمشقی به لحاظ زبانی تنها از ختنی است اما به علت کمبود منابع، اطلاعات کمی از آن در دست داریم (تفضلی ۱۳۷۸: ۳۶۵). نمی‌توان به‌طور دقیق مشخص کرد که زبان ختنی و تمشقی از چه زمانی در این مناطق گسترده شدند، اما احتمال می‌دهند از نیمه‌ی دوم سده اول پیش از میلاد در واحه‌های حوزه‌ی تاریخی شمال صحرای تاکلاماکان و جنوب اورومچی) به این دو زبان تکلم می‌شده‌است (ابوالقاسمی ۱۳۷۱: ۱۴۱). بیلی^{۳۴} نام تمشقی را برای زبان به کار رفته در متون این منطقه برگزیده‌است. او نام ختنی را برای این زبان برگزیده زیرا سکاییان واژه‌ی *hvatana* را در متونشان به کار برده‌اند (امریک ۲۰۰۸: ۱۹۸). از

³⁰ Chavannes

³¹ Hepthalites

³² Shanzang

³³ Huanna

³⁴ Pelliot

³⁵ Hambis

³⁶ Bailey

تمشقی و مردمانی که به این زبان حرف می‌زدند اطلاعات کمی در دست است زیرا متون باقی مانده از آن بسیار اندک است. اما دست‌نویس‌ها، برگ‌ها و پاره‌برگ‌های زیادی به زبان ختنی باقی مانده‌است.

هر دو گویش تمشقی و ختنی در نگاه اول صرف‌پذیر اند. اسم در ختنی شش حالت (نهادی، رایبی، بایی/ازی، برایی/اضافه، دری و ندایی)، دو شمار (مفرد و جمع؛ شمار مثنی فقط در چند واژه دیده شده‌است) و سه جنس (مذکر، مؤنث و تعداد کمی خنثی) دارد. ضمائر ختنی عبارت اند از شخص، اشاره، موصولی، مبهم و انعکاسی که هر یک دو شمار مفرد و جمع دارند. اعداد اصلی (yātra: هزار و sata: صد و ...) گاه مانند صفت صرف می‌شوند. اعداد ترتیبی نیز مانند صفت صرف می‌شوند: haṣṭan: هشتم. ختنی دو ماده‌ی فعلی مضارع و نقلی دارد. از ماده‌ی مضارع وجود حباب، «تزامی، امری و تمنایی ساخته می‌شود. وجه انشایی کاربرد کمی دارد. از ماده‌ی نقلی فقط به اخباری ساخته شده‌است. فعل نقلی (به جز سوم شخص جمع متعدی) جنس (مذکر و مؤنث) را نشان می‌دهد. فعل سه شخص (اول شخص، دوم شخص، سوم شخص) و سه شمار (مفرد و جمع) دارد. باب فعل شامل گذرا و ناگذر است و از فعل ناگذر به جای مجهول استفاده می‌شود (میرفخرایی ۱۳۸۳: ۴۹-۸۶).^{۳۷}

^{۳۷} هر دو گویش ختنی و تمشقی شش حالت (نهادی، رایبی، بایی/ازی، برایی/اضافه، دری و ندایی) را برای اسم، صفت و ضمیر دارند. برخی از تفاوت‌های آن‌ها به ترتیب زیر است: ختنی برای حالت‌های صرفی نهادی و اضافه مفرد نشانه‌های -ā و -ī و برای اضافه جمع نشانه‌ی -ānu را استفاده می‌کند. تمشقی برای نهادی مفرد -ī، برای اضافه مفرد -ā، برای اضافه جمع -anā و -enu را دارد. بازمانده‌ی مثنی در عبارت duve sate «دوپیست» دیده می‌شود. فعل‌ها در وجه اخباری، التزامی و تمنایی به کار می‌روند. بقایای کمی از ماضی ساده در تمشقی دیده می‌شود. اما برای ساخت فعل گذشته در این گویش عمدتاً از صفت مفعولی با فعل «بودن» استفاده می‌شود: ātā mā: «آدم» احتمالاً از صورت قدیمی تر *āgatah ahmai. نمونه‌ای از تفاوت‌های آوایی دو گویش شامل موارد زیر است: پیشوند fra- «فرا» در ختنی به صورت ha- و در تمشقی به صورت ra- به کار رفته‌است. از این‌رو تفاوت hūda «داده‌شده» ختنی و rorda تمشقی از fra- قدیم با ریشه‌ی bar- «بردن» دیده می‌شود. bārza- تمشقی و balysa ختنی ترجمه‌ی واژه‌های tathagāta و Buddha سنسکریت است. ختنی urmaysdān «خورشید» با اوستایی ahura-mazdā ارتباط دارد. همچنین gysata- ختنی و